

Slutet för den ryska chockterapien*

Den ekonomiska politiken i Ryssland har blivit alltmer omtvistad. I denna artikel hävdar Stefan Hedlund att den s k chockterapien varit misslyckad. De råd som ekonomer i väst framfört har, hävdar Hedlund, ofta varit byggda på önsketänkande och ideologiska preferenser snarare än på en seriös ekonomisk analys. Framförallt har många ekonomer bortsett från att framväxten av en marknadsekonomi sker gradvis och inte över natten. Hedlunds slutsats är att i stället för en väl fungerande marknadsekonomi har en rent normlös situation uppstått.

Den 7 september 1993 meddelar *Financial Times* på sin förstasida att "Väst ger upp hoppet om rysk ekonomisk reform i en nära framtid". Både Världsbanken och Internationella valutafonden väntas inom kort ställa in såväl förhandlingar om nya krediter som utbetalning av tidigare beviljade men villkorade lån. Man anser att den ryska regeringen har misslyckats med att leva upp till tidigare åtaganden beträffande inflationstakt och budgetunderskott. Ytterligare krediter skulle därmed inte få önskad effekt.

Oavsett om bedömningen på objektiva grunder kunde sägas vara sann eller falsk, är den brittiska finanztidningens ställning så dominerande att en artikel av detta slag knappast kan undgå att bli självuppfyllande. För Rysslands del var det därför mycket som stod på spel. Då Internationella valutafonden fattar sina beslut kvartalsvis, måste något radikalt göras före september månads slut.

Till situationens akuta natur bidrog också att det ryska parlamentet två gånger hade trotsat ett veto från president Boris Jeltsin mot ett budgetförslag som

skulle medföra ett underskott i statens finanser på motsvarande 25 procent av BNP, och därmed utlösa omedelbar hyperinflation.

Det är mot denna bakgrund lätt att förstå att Jeltsin den 21 september slutligen fattade det beslut som sedan vårens ryska folkomröstning hade legat i luften: att upplösa parlamentet och utlysa nyval. Behovet av att behaga omvärlden understyks också av att han bara några dagar tidigare hade återinsatt Jegor Gajdar, systemskiftets intellektuella arkitekt och skyddspatron.¹

Signalen till väst kunde knappast vara starkare. Med Gajdar tillbaka vid rodet och med det motsträviga parlamentet försatt ur spel kunde de internationella finansiella institutionerna knappast framharda i sin vägran att betala ut ytterligare krediter. Nya friska miljarder kunde där-

* Denna artikel bygger i stora drag på min bok *Hur många Ryssland efter Sovjet?* (Fischer, Stockholm, 1993).

¹ Gajdar var under 1992 garanten för att den ryska kursen mot marknadsekonomi skulle ligga fast, och därmed också för att det ekonomiska stödet från väst skulle fortsätta. Vid folkkongressens stormiga session i december 1992 offrades han dock av Jeltsin, i ett sista försök från presidentens sida att blidka de motspänstiga "parlamentarikerna".

Professor STEFAN HEDLUND är verksam vid Institutionen för östeuropastudier, Uppsala universitet.

för förväntas följa de gamla, ner i samma svarta hål.

Denna händelseutveckling avslöjar en hel del inte bara om hur det går till i Moskva utan i kanske än högre grad om grunderna för västvärldens bedömningar av den ryska utvecklingen.

Artikeln i *Financial Times* måste ha utgått från endera av två möjliga analysprocesser. Antingen byggde den på en analys som säger att Ryssland efter drygt halvanat år av försök med chockterapi och systemskifte fortfarande saknar de mänskliga resurser och den institutionella strukturer som krävs för att det föreslagna reformprogrammet skall gå att genomföra, samt att det inte förefaller sannolikt att dessa brister skall vara möjliga att åtgärda inom en "nära framtid".² Det blir då rimligt att frysa det ekonomiska stödet, i avvaktn på grundläggande förändringar i det ryska samhällets politiska och juridiska system.

Alternativet är att Ryssland betraktas som ett fall där förutsättningarna för reformer i grunden är goda, men där tillfälliga politiska låsningar och olyckliga utnämningar på viktiga poster har lett till att reformprocessen har kört fast. Lösningen är då främst av personaladministrativ natur. Den gamle gosplanbyråkraten Oleg Lobov flyttas från ekonomiministeriet, Jegor Gajdar blir vice premiärminister med ansvar för de ekonomiska reformerna, och parlamentets kommunister byts ut mot demokrater. Med löften om sådana förändringar kan det ekonomiska stödet från väst fortsätta.

Även om den senare varianten förmodligen är en korrekt tolkning av det dominerande tänkandet i väst, kommer jag i denna artikel att utgå från att den förra är den objektivt korrekta analysen. Artikeln i *Financial Times* kan i detta perspektiv sägas markera vad som *borde* vara det bortre parentestecknet för ännu ett av Rysslands många försök att integreras i den västerländska traditionen av demokrati, marknadsekonomi och rättsstatlighet.

Uppgivenhet inför Rysslands ambitioner att integreras i väst är förvisso ingen liten sak. På den historiska kraftansträngning som producerade president Jeltsins stort upplagda försök till "systemskifte" måste nu följa en motreaktion. Någon måste helt enkelt ges skulden för alla de umbäranden, allt det kaos och all den materiella förstörelse som har följt i spåren på en illa genomtänkt och företrädesvis ideologiskt motiverad "chockterapi". Blodbadet i Moskva den 4 oktober var en första varning.

I slutänden är det risk att konsekvenserna av ett allt starkare missnöje blir starkt anti-västliga stämningar och en utbredd misstro till alla de begrepp som är förenade med marknadsekonomins funktionssätt. Ryssland skulle med en sådan kursändring åter ställas i harnesk mot väst, med allt vad därtill hör.

Den stora fråga man mot denna bakgrund inte kan undgå att ställa är i vad mån västvärldens stora entusiasm inför den ryska reformpolitiken har byggt på önsketänkande eller på seriös analys. Våra tidigare erfarenheter av stöd och entusiasm inför Michail Gorbatsjovs perestrojka antyder klart att det förra är fallet. Bevakningen har varit extremt personfixerad. Lösa kremnologiska spekulationer har ofta fått ersätta seriös ekonomisk analys. Ekonomikåren i väst har i detta avseende ett betydande ansvar för den politiska sfärens naivitet.

Ekonomerna och transitionspolitiken

Under sovjettiden, som bland ryssar i gemen allt mer börjar betraktas som den gamla goda tiden, var ekonomer kraftigt underrepresenterade bland de forskare i

² De ekonomiska och politiska erfarenheterna av Rysslands första arton månader på väg mot demokrati och marknadsekonomi skildras i Hedlund [1993, kap 2-3].

väst som regelbundet följde sovjetsystemets utveckling. "Sovjetologi" var främst en angelägenhet för historiker och statsvetare. När Berlinmuren föll fanns det därför mycket få ekonomer som hade insikter i och erfarenheter av hur samhällena i öst faktiskt fungerade.³

Trots detta är det just ekonomerna som med störst entusiasm har erbjudit råd kring hur "transitionen" bäst borde organiseras. Under den tid som följt efter Polens *Big Bang*, det radikala reformpaket som sjuöskades i januari 1990, har tidskrifter som aldrig tidigare publicerat något om öst fyllts av artiklar om "transitionens" problem, och forskare som aldrig tidigare skrivit något om öst har rest från konferens till konferens för att ventilerasina okunskaper om detta nya område. Det har t o m grundats helt nya tidskrifter för ändamålet, exempelvis *Economics of Transition*.

Sin mest extrema form har ekonomkårens yrvakna intresse för Östeuropa funnit inom den forskningsinriktning som föreskriver "chockterapi", dvs en snabb övergång till renodlad marknadsekonomi. Liksom i andra populistiska projekt är den intuitiva logiken oantastlig: då en omställning från kommandoekonomi till marknadsekonomi inte kan undgå att skapa stora materiella umbäranden, är det bäst att få det hela överståndet så snabbt som möjligt. Analogier med att exempelvis dra ut tänder har därför varit vanliga.

Om de generella vetenskapliga grundvalarna för chockterapien, och för den strukturomvandlingspolitik som brukar kallas *Big Bang*, skriver Vladimir Gligorov i en annan artikel i detta nummer av *Ekonomisk Debatt*. Jag skall därför i stället ägna mig åt den samhälleliga inramning som förklarar varför olika länder har uppvisat så skiljaktiga erfarenheter av likartade ambitioner.

Genom att göra en enkel distinktion mellan att skapa och att återupprätta en fungerande marknadsekonomi kan vi inte

bara förstå varför länder som Polen, Ungern och Tjeckien har nått så stora framsteg, medan Ryssland sjunker allt djupare ner i misär och hopplöshet. Här antyder också att våra baltiska grannar tack vare sin mellankrigshistoria möjligen kan ha en chans att frigöra sig från de deformationer som uppstått under den ryska ockupationen.

Ovilja att erkänna kulturskillnadernas avgörande betydelse är emellertid ett av den chockterapeutiska skolans främsta kännetecken. Chockterapeuternas grundinställning tycks vara att marknadsekonomi är ett slags naturtillstånd för ekonomisk interaktion mellan människor, och att staters ekonomiska politik därför utslutande bör inriktas på att snabbast möjligt undanröja samtliga konstlade hinder i vägen för marknadskrafternas fria spel.

Sin kanske klaraste formulering ges denna inställning av Anders Åslund: "Om det bara råder fred och säkerhet i ett område och elementära statsfunktioner existerar går det att utveckla en vanlig hederlig marknadsekonomi" (Åslund [1992a]). Någon hänsyn till kulturella skillnader mellan stater är således inte befogad.

Ryssland har under sitt stora försök till "systemskifte" bevisat motsatsen. Trots att man haft fred och säkerhet, och trots att befolkningen visat sig förbluffande redo att uthärda mycket tunga materiella umbäranden, har projektet misslyckats. Det kaos vi idag bevittnar torde knappast med någon rim och reson kunna kallas "vanlig hederlig marknadsekonomi". Ett absolut minimikrav är att ekonomiska transaktioner kringgärdas av ett visst mått av legalitet, och i detta avseende har utvecklingen under 1992–93 entydigt varit

³ Alla de böcker som skrivits om "alternativa ekonomiska system", eller om den socialistiska ekonomins "optimalitet", har snarare tjänat till att skapa än att skingra förvirring beträffande den realsocialistiska verkligheten.

på väg i fel riktning.⁴ Rysslands misslyckande är emellertid inte det enda beviset för kulturtraditionens särskiljande betydelse.

Även i Centraleuropa har utvecklingen under tiden efter 1989 klart visat hur olika länder söker olika vägar mot det gemensamma men diffusa mål som brukar kallas "demokrati och marknadsekonomi". Särskilt markanta härvidlag är skillnader i strategi beträffande den centrala men ännu olösta frågan om privatisering av den gamla statliga industrin. Just privatiseringsprocessen är också det område där det sunda förnuftet klarast avslöjar chockterapiens absurditet.

Trots att både svenska och brittiska erfarenheter visar hur svårt det är att privatisera statliga företag i en i övrigt fungerande ekonomi, har det ryska privatiseringsprogrammet på senare tid kommit att framhållas som den enda verkligt lyckade delen av Jeltsins reformpolitik. (I realiteten rör det sig här i betydligt högre grad om form än om innehåll, om att upprätta tomma institutioner. På fasaden kan företag se ut att vara "privata", men bakom fasaden saknas ägandets funktion.)

Intressant nog tycks det nu även i politiska kretsar i Centraleuropa börja spridas en insikt om att de enkla lösningarnas tid är förbi. En av dem som ofta brukat apostroferas som förespråkare för en hårdför marknadsorienterad transformationspolitik är den förre tjeckoslovakiske finansministern – senare tjeckiske premiärministern – Vaclav Klaus. Hans starka personliga preferenser för den renodlade kapitalismen har bl.a. manifesterats i det ofta citerade konstaterandet att "tredje vägen leder till tredje världen". Även denne hårdföre marknadsliberal uppvisar dock – numera – en nyans och moderation som helt saknas hos chockterapeuterna.

Vid ett anförande på Åslunds eget Östekonomiska institut vid Stockholms Handelshögskola konstaterar Klaus i slutet av augusti 1993 den enkla sanning som säger

att frihet, marknadsekonomi och demokrati inte kan pådyvlas ett samhälle. Detta konstaterande motiverar han på följande vis:

"Lika lite som det gick att framställa en fungerande plan för den socialistiska kommandoekonomin, kan en fungerande plan framställas för framväxten av en marknadsekonomi eller ett demokratiskt system. Det frihetliga, öppna samhället växer fram för allt fram underifrån, inte uppifrån. Det går inte att presentera en ritning för detta samhälle, i stället handlar det om en process där samhället formas av de enskilda individernas handlande. Och det är inte givet att denna process utvecklas, dvs att medborgarna agerar på ett sätt som leder till framgång" (Klaus [1993]).⁵

Samma självklara inställning till de viktiga frågor som bestämmer de f.d. öststaternas framtida utveckling finner man hos en rad andra centraleuropeiska intellektuella. Ett framstående exempel är den namnkunnige ungerske forskaren László Szamuely. Trots att han – liksom Anders Åslund – är ekonomhistoriker till professionen, ser han klart vad de professionella nationalekonomerna borde se.

I början av 1992 bad den ungerska tidskriften *Acta Oeconomica*, som ges ut av den ungerska vetenskapsakademien, ett sextiotal ungerska och utländska samhällsvetare att svara på följande två frågor:

1. Vilka anser ni vara de största hindren för en transition till marknadsekonomi i de post-kommunistiska staterna?

⁴ Detta till trots framhärdat Åslund så sent som i slutet av våren 1993 i att det är just "chockterapi" som är lösningen på Rysslands problem (Åslund [1993]).

⁵ Det är symptomatiskt att dessa enkla sanningar måste komma från en person som levat och verkat i "Östeuropa", och som därmed undgått att influeras av den vesteuropeiska besvarjelseatmosfär som för några år sedan gav oss Gorbyfeber och perestrojkaromantik.

2. Vilka åtgärder och tekniker vill ni föreslå för att accelerera transitionsprocessen?

Själv avböjde Szamuely att delta i denna enkät, som han upplevde som "tämligen simplistisk och reduktionistisk". Frågeställningen beskrev han som "missledande och en björntjänst åt den internationella gemenskap av forskare som påverkar beslutsfattare i både öst och väst" (Szamuely [1993, s 6–7]).

När resultatet av enkäten slutligen publicerades (Debate [1992]), kunde han dock konstatera att projektet trots allt varit meningsfullt, så tillvida att ett stort antal av dem som faktiskt svarat visat sig dela hans syn på frågeställarnas reduktionistiska angreppssätt: "Detta enkla faktum visar att forskare och experter har lärt en hel del av utvecklingen under de senaste två-tre åren. Nu är många av dem inte alls entusiastiska beträffande den nyliberala skolans simplistiska lösningar" (Szamuely [1993, s 7]).

I en egen uppsats sammanfattar och kommenterar Szamuely forskarnas omvärdering av viktiga dimensioner av transitionsprocessen. Här framträder klart vad han avsåg med den ovan nämnda enkätens "björntjänst". Även om forskarna nu är på väg att svänga, förblir politiker och beslutsfattare kvar i den inledande entusiasmens betydligt angenämare världsbild.

Särskilt värd att citera är hans kommentar beträffande chockterapiens centrala budskap, den allmänt utbredda uppfattning som säger att man för att transformera en centralplanerad ekonomi till en marknadsekonomi måste implementera en uppsättning föreskrivna steg i en viss ordning:

"(En av dem som svarade på enkäten, Anders Åslund, är helt uppriktig när han omvandlar denna uppfattning till ett fast program i fjorton steg). Om ni vill ha marknadsekonomi tidigare, vänligen accelerera

realiserandet av detta program. (Påminner inte detta om Stalins berömda slogan: 'Låt oss uppfylla femårsplanen på fyra år?'.)" (Szamuely [1993, s 15].)

I likhet med Klaus konstaterar Szamuely att en marknadsekonomi självfallet inte kan utvecklas enligt program eller tidtabell.

Kanske är det både naturligt och begripligt att en utmaning av det slag Berlinmurens fall representerar lockar fram både entusiaster, som känner sig manade att hjälpa till, och fundamentalister av olika slag, som har en egen övertygelse att bevisa. Att i synnerhet de senare erbjuder enkla schablonlösningar till samtliga problem är också begripligt; brinnande ideologisk övertygelse brukar sällan befrämja nyans och klarsyn.

Att så många nationalekonomer i väst, till skillnad från sina centraleuropeiska kolleger, har varit obenägna eller oförmögna att se möbelpolityren i chockterapeuternas framsträckta medicinflaska borde dock mana till viss eftertanke.⁶

I vissa fall kan detta sakert förklaras med att marknadsekonomin uppfattas som ett mål i sig, och att en läpparnas beaktelse från dem som skall omvändas därför ses som ett stort steg i rätt riktning. Vid närmare eftertanke finns här emellertid besvärande slutsatser att dra, beträffande professionens mycket starka rötter i den anglosaxiska traditionen.

Nationalekonomins starka knytning till den västeuropeiska och amerikanska verkligheten har skapat en stark etnocentrism som gör att den västerländska marknadsekonomin uppfattas som allmängiltiga lagar, snarare än som ett för den västerländska kulturen specifikt sätt

⁶ Det bör kanske understrykas att även i övrigt seriosa ekonomer har låtit sig ryckas med av systemskipteseuforin. Se exempelvis Fischer & Gelb [1991], Peck & Richardson [1991], Buchanan [1993] och Fischer [1993]. Listan skulle kunna göras betydligt längre.

att lösa problem andra samhällen har valt att hantera på andra sätt.

Även om man på goda grunder kan hävda att marknadsekonomin är det i princip överlägsna system alla samhällen borde sträva efter, bidrar normativa utsagor av detta slag knappast till en djupare förståelse av de svårigheter de f d "öststaterna" har att utforma en postkommunistisk tillvaro.

Från Venedig till Moskva⁷

Den verklighet som döljer sig bakom begreppet "marknadsekonomi" är i praktiken föga mer än en uppsättning mänskliga beteendenorner, som tillsammans producerar ett marknadsekoniskt uppträdande. I grundböcker i nationalekonomi brukar denna uppsättning normer sammanfattas under rubriken *homo oeconomicus*.

I den mån nationalekonomin ägnar sig åt att studera hur dylika normer och beteendemönster utvecklas – och i vad mån de kan påverkas aktivt – är det fråga om ren beteendevetenskap, med alla de svårigheter denna vetenskap har att bygga och testa eleganta teoretiska modeller. I takt med att man avlägsnar sig från verkligheten blir utrymmet för eleganta modeller visserligen större, men det finns också ett pris för den ökade elegansen.

Den utbredda användningen av exakta matematiska modeller för att analysera komplexa mänskliga beteendemönster ger disciplinen en schimär av generalitet, av att nationalekonomin faktiskt har en allmän teori för alla samhällen. Så länge dessa teorier tillämpas på samhällen där sociala normsystem och mänskliga beteendemönster i stora drag överensstämmer med den idealiserade *homo oeconomicus* blir reduktionismens konsekvenser begränsade, men så snart individernas faktiska beteende avlägsnar sig kraftigt från antagandenas värld uppstår betydande problem. Det är i denna dimension vi kan finna nyckeln till en djupare förstå-

else av Rysslands marknadsekonomiska vedermodor.

Det normsystem som ger upphov till "marknadsekonomi" växte fram under en period av flera hundra år. Det började i Venedig på 1200-talet och nådde sin fullbordan i England på 1700-talet. Under mellanliggande sekler skedde en gradvis anpassning av moral och värderingar till marknadens krav. En lång och tidvis hård kamp fördes mot i synnerhet den kristna religionens moraluppfattning. Så länge "girighet" sågs som en dödssynd, var någon marknadsekonomi byggd på vinstintresse inte möjlig, och så länge kyrkan inte accepterade ränta, var det bara judar som kunde hantera penningutlåning.

När den skotske ekonomen Adam Smith 1776 publicerade sitt stora verk *The Wealth of Nations*, som för den borgerliga nationalekonomin har varit något av vad Karl Marx *Das Kapital* har varit för den marxistiska "ekonomin", hade alla sådana hinder brutits ned. Smith kunde därför i princip beskriva en färdig produkt.

Under större delen av denna tid var dock Ryssland avskärmat från Europa. Under "mongoloket" levde den ryska befolkningen i kollektivets anonymitet. Man utvecklade starka drag av egalitarism, som står i skarp kontrast till marknadens krav på differentiering, och av kollektivism, som står i samma skarpa kontrast till marknadens krav på individualism.⁸ De båda föreställningsvärldarnas skilda natur reflekteras utmärkt väl i språkets spegel.

⁷ Följande resonemang har utvecklats i större detalj i Gerner & Hedlund [1993, s 179–82].

⁸ Den för marknadsekonomin funktion helt centrala aganderatten är en utmärkt illustration av Rysslands långa exklusion från den västerländska utvecklingen. Det var inte förrän vid slutet av 1700-talet, under Katarina II:s upplysta regering, som själva begreppet "privat aganderatt" introducerades. (I vast började man samtidigt läsa Adam Smiths *Wealth of Nations*.)

Från Venedig har vi fått huvuddelen av den moderna marknadsekonomins vokabulär: *firma, conto, banco, summa, saldo, budgetto*. Orden har utvecklats för att beskriva fenomen som människor observerade. Det svenska ordet "bankrutt" kommer exempelvis från italienskans *banca rotta*, vilket betyder "sönderslagen bank". Ursprunget är att penningväxlarna i Venedig skötte sina affärer på en bänk; kunde de inte betala sina skulder slog man sönder bänken. Under seklerna har den sönderslagna bänken förändrats till ett konkursat företag, men ordets betydelse har bevarats. Begreppet "bankrutt" har för aktörerna i marknadsekonomin en konkret innebörd.

Från khanernas Saraj och Kazan lärdes dock ryssarna samtidigt en helt annan vokabulär: *denga, tamga, jarlyk* och *nagajka*. *Denga* och *tamga*, som i dagens ryska har förvandlats till "pengar" (*dengi*) och "tull" (*tamozjnaja*), var olika slags tribut man betalade till khanerna. *Nagajka* var den piska som användes mot den som inte betalade,⁹ och *jarlyk* det dokument som bekräftade att de ryska furstarna var underordnade khanerna.

Jämförelsens stora betydelse ligger i att de senare uttrycken samtliga reflekterar makt och hierarki, snarare än marknadsrelationer. I det ryska språket saknas de begrepp som behövs för att förstå och bedriva marknadsekonomi. Det är exempelvis följdriktigt att man under den sovjetiska tiden aldrig talade om att företag skulle "köpa" eller "sälja". Den gängse termen var i stället att "ge" (*davat*); hur många lastbilar kan ni "ge"? Att som nu sker låna in *orden* från engelskans marknadsekonomiska vokabulär hjälper i detta avseende föga.

I boken *The Passions and the Interests*, som beskriver kapitalismens framväxt i västvärlden, laggar Albert Hirschman särskild vikt vid just ordens betydelse för människors förmåga att conceptualisera och lösa problem, samt vid de hinder mot förändring som finns i språket (Hirsch-

man [1977]). Hans framställning är en elegant, om än indirekt, förklaring till varför det ryska systemskiftet var omöjligt från allra första början.

Från tsar Peter till president Jeltsin har det ryska folkets öde präglats av att överheten upprepade gånger givit sig in på stora moderniseringsprojekt, utan att ha de nödvändiga konceptuella instrumenten. Varje gång Ryssland har öppnat ett fönster mot väst har man importerat hantverkare och rådgivare. Varje gång har importen forblivit lika främmande för det ryska samhället.

År 1917 framstår i denna belysning som ett betydelsefullt undantag, som en skiljeväg där Ryssland kunde slagit in på den europeiska väg som leder till demokrati och marknadsekonomi. Många drag i utvecklingen kring sekelskiftet pekade på att det faktiskt fanns förutsättningar för en kursändring. I stället kom bolsjevikerna med sin pseudomarxistiska jargong och låtsasekonomi. Effekten blev att hela den begrepps värld som skapar marknadsekonomi trängdes undan. I stället för kapital, ränta, prisbildning och soliditetsanalys kom antikapitalistisk kampretorik.

I praktiken innebar därför kommunismen att man konserverade den gamla föreställningsvärlden. Så sent som 1980 kunde exempelvis den ryske författaren Jurij Trifonov skildra hur mongoloket hade levat kvar under hela den sovjetiska perioden: "Folk växte upp, blev gamla och dog, deras barn blev gamla och dog, men allt förblev detsamma: *tamga, denga, jarlyk* och *arkan*" (Trifonov [1980]).

Med Boris Jeltsins systemskifte kastades Ryssland rakt in i den marknadsekonomiska verklighet det hade tagit Väst-

⁹ *Nagajkan* har på senare tid åter kommit till användning, bland de kosacker som enligt dekret av president Jeltsin ingår som en väsentlig del av Rysslands vapnade styrkor, med särskilt ansvar för att hålla ordning längs landets södra gräns. Den nakna maktens symbol är lika kraftfull idag som under mongolerna.

europa 500 år att lägga grunden för, och ytterligare 200 år att tämja till en socialt acceptabel verklighet. Kastet var tvärt och projektet dömt att misslyckas.

Som svar på den under våren 1993 allt oftare ställda frågan om det ändå inte finns ljus i tunneln lämnar Keith Bush, *Radio Libertys* expert på den ryska ekonomin, följande karakteristik: "Visst finns det ljus i slutet av tunneln. Men det är en mycket lång och mycket mörk tunnel, och för tillfället kan inget ljus skönjas. Spåret har många böjar och kanske även en del brott. Och tunnelns tak kan rasa in" (Bush [1993, s 67]).

Det ryska "samhället" privatiseras

För alla dem som under senare år har gjort strålande affärer i Ryssland och Baltikum kan det vara svårt att anamma dystra prognoser om det postsovjetiska samhällets framtidsutsikter. Om nu affärerna går så bra ligger det lockande nära till hands att uppfatta misär, brottslighet och politiskt kaos som föga mer än oundvikliga övergångsproblem. Så snart "marknaden" stabiliseras kommer även samhället i stort att stabiliseras och föras in i en gynnsam utveckling. Tyvärr finns det en fundamental brist i detta resonemang.

Marknadsekonomin grundläggande poäng är att privat vinstintresse skall bestämma de ekonomiska aktörernas sätt att använda de resurser de forfogar över. Detta antas garantera effektivitet i produktionen och minimera det för planekonomin så typiska slöseriet med resurser. Enligt den klassiska liberala ekonomin (Adam Smiths "osynliga hand") antas också ett individuellt nyttomaximerande beteende från samtliga aktörer leda till att hela samhällets bästa maximeras.

Generellt sett bör ekonomisk politik därför inriktas på att skapa utrymme för marknadskrafterna att agera, men det måste samtidigt understrykas att detta

inte är tillräckligt. Låt oss för att belysa denna observation göra en distinktion mellan *marknad* och *samhälle*, så att marknaden snarare än att vara ett självändamål ses som ett medel för att upprätthålla ett samhälle.

Helt bortsett från personliga politiska preferenser beträffande den inkomstfördelningsprofil marknaden på egen hand skulle skapa, finns det ett stort antal situationer där privat nyttomaximerande beteende från samtliga individer leder till att kollektivet som helhet får det sämre. (Det klassiska exemplet inom spelteorin är "fångarnas dilemma".)

Om vi formulerar det så, att individuellt rationellt beteende ibland skapar ett kollektivt irrationellt resultat, blir den paradoxala slutsatsen att "samhället", för att kunna överleva, måste frambringa ett visst mått av – ur individuellt nyttomaximerande perspektiv – irrationellt beteende.

Detta sker via det som ibland kallas "sociala normer". Tio Guds bud är det första exemplet. Det vore ur ett privat nyttomaximeringsperspektiv helt rationellt att slå ihjäl den som står före mig i kön på Systembolaget, men det kollektiva resultatet blir knappast rationellt. Med budet "Du skall icke dräpa" kan dock den privata nyttokalkylen sammanjämkas med den kollektiva. Vissa typer av handlingar definieras på detta vis *a priori* bort ur valmängden.

"Håll Sverige rent" är en sentida variant på samma tema. Privat nyttomaximering påbjuder att jag skall slänga ut ölburken genom bilfonstret. Att slänga en ölburk i ett dike jag kanske aldrig mer kommer att passera representerar en lägre privat kostnad än att lägga den på bilgolvet för senare omhändertagande. Om alla följer detta påbud kommer emellertid samtliga diken att fyllas av ölburkar och allas välfärd blir lägre. Den sociala normen leder återigen till att den individuella och den kollektiva nyttokalkylen jämkas samman.

Det är i just denna dimension utveck-

lingen i Baltikum och Ryssland ger anledning till så stor oro. I situationer av så extrema förändringar som den pågående transitionen från kommandoekonomi till marknadsekonomi blir det nämligen av extra stor betydelse att staten – och politiken – kan fullgöra sin uppgift, att producera och upprätthålla sådana regelverk som samtidigt kan stärka marknaden och förhindra att den blir självdestruktiv.

Denna observation står i skarp kontrast till Anders Åslunds argument, som säger att man i dagens Ryssland just till följd av statens svaga natur måste lämna ett extremt spelrum för marknaden: "Succesivt måste en ny, demokratisk statsmakt byggas upp baserad på rättssamhällets principer, samtidigt som ett rättssystem utvecklas, men det kommer att ta tid. Dessförinnan måste så mycket som möjligt lämnas åt marknaden ..." (Åslund [1992b, s 12–13]). Avreglering framträder här mer som ett ideologiskt självändamål än som ett medel för att skapa ett bättre samhälle. Konsekvenserna har blivit synnerligen allvarliga.

Den nedmontering av alla gamla regelverk och samhällsstrukturer som företagits under täckmantel av "systemskifte" har gått så snabbt att det postsovjetiska samhällets normbildning inte hunnit med. Ryssland befinner sig därför idag i ett tillstånd av vad Emile Durkheim kallade "anomi", dvs total normlöshet. Den omedelbara konsekvensen av detta tillstånd blir att någon "politik" i normal bemärkelse inte kan bedrivas, samt att lagens ställning blir extremt svag. Politisk diktatur blir en logisk konsekvens av denna utveckling.

Det är viktigt att understryka att det här rör sig om något betydligt allvarigare än växande sociala orättvisor. De som exempelvis gräver upp telefonkablar för att sälja dem som kopparskrot illustrerar vilket gap som nu håller på att växa fram mellan privatekonomi och samhällsekonomi. Den ryska "marknadsekonomin" kan förvisso generera strålände kortsik-

tiga resultat för ett litet antal skrupelfria entreprenörer, men det sker till en samhällsekonomisk kostnad som i vissa fall långt överskrider det rimligas gräns.

Bakom lukrativ handel med timmer finns en rovavverkning av skogen som lämnar efter sig gigantiska kalhyggen. Bakom lukrativa oljeaffärer finns sönderskjutna oljeledningarna, som när banditerna har kört iväg med sin stulna tankbil fortsätter att läcka ut olja på marken. Bakom lukrativ handel med skrot finns fartyg som med berått mod har sänkts på grunt vatten, och därefter "skrotifierats".

Även om allt detta kan tas som tecken på att något slags perverterad marknadsekonomi skulle vara på väg att växa fram, torde det vara helt klart att denna "ekonomi" knappast kan förväntas generera vad nationalekonomin brukar kalla "självbärande tillväxt". Den stora faran är snarare att de råa marknadskrafterna skall bli självdestruktiva. Liksom jästbakterien själv producerar den alkohol som till slut blir dess egen undergång, riskerar rövarkapitalismen på lång sikt att undergräva förutsättningarna för sin egen existens.

Om vi till detta lägger det nödvändiga samspelet mellan marknad och samhälle, dvs att marknadsekonomi är ett sätt att generera ett överskott som sedan kan fördelas via antingen politiska beslut eller marknadsmekanismer, kan vi observera att marknaden i Ryssland nu helt är på väg att tränga ut politiken. Det finns förvisso ett brett mittfält där ideologiska preferenser måste styra valet av blandning mellan politik och marknad som fördelningsinstrument, men detta mittfält har uppenbara yttre gränser.

Precis som det sovjetiska systemet gick till absurd överdrift åt det "politiska" hållet, så att administrativa beslut fattades helt utan hänsyn till ekonomisk rationalitet, är dagens postsovjetiska samhälle på väg att gå till lika absurd överdrift i marknadens riktning, så att marknadskrafternas kortsiktiga spel tillåts äventyra den

långsiktiga existensen av ett fungerande samhälle.

I takt med att samhällets krympande resursvolym i allt högre grad koncentreras i handerna på ett litet antal hänsynslösa entreprenörer måste vi exempelvis fråga vem som framgent skall betala för polis, militär, skolor, sjukvård och investeringar i infrastruktur.

När de starkaste och bästa bland poliser, militärer, lärare och läkare har gått i tjänst hos de strukturer som står utanför dagens bräckliga samhälle skapas ett nytt samhälle, med ny rättsskipning, snabba beslutsvägar och privata pensionssystem. Det kommer förvisso att vara "marknadsekonomi", och därmed att tillfredsställa dem som ser marknadsekonomin som ett mål i sig, men det kommer definitivt inte att på långt när påminna om det vi brukar kalla "välfärdsstat", eller ens om det "tvåtedjedelssamhälle" vissa bedömare ser som eftersträvansvärt. Risken torde snarare vara stor att ett slags "enprocentsmål" är på väg att förverkligas.

Huruvida Ryssland – med en annan politik – faktiskt kunde omvandlats till demokrati och marknadsekonomi blir i detta perspektiv en för överskådlig framtid akademisk fråga. Denna utveckling är givetvis även för svensk del utomordentligt allvarlig. Kanske borde man därför dra vissa lärdomar av det nyliberala projektet.

Referenser

- Buchanan, J, [1993], "Asymmetrical Reciprocity in Market Exchange: Implications for Economies in Transition". *Social Philosophy and Policy*, vol 10, nr 2.
- Bush, K, [1993], "Light at the End of the Tunnel?". *RFE/RL Research Report*, vol 2, nr 20.
- Debate [1992], "Debate on the Transition of Post-Communist Economies to a Market Economy". *Acta Oeconomica*, vol 44, nr 3-4.
- Fischer, S & Gelb, A, [1991], "The Process of Socialist Economic Transformation". *Jour-*

- nal of Economic Perspectives*, vol 5, nr 4, s 91-106.
- Fischer, S, [1993], "Socialist Economy Reform: Lessons of the First Three Years". *AEA Papers and Proceedings*, vol 83, nr 2, s 390-395.
- Gerner, K & Hedlund, S, [1993], *The Baltic States and the End of the Soviet Empire*. Routledge, London och New York.
- Hedlund, S, [1993], *Hur många Ryssland efter Sovjet?* Fischer, Stockholm.
- Hirschman, A O [1977], *The Passions and the Interests: Political Arguments for Capitalism before its Triumph*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Klaus, V, [1993], referat i *Svenska Dagbladet*, 1 september.
- Peck, M & Richardson, T (red), [1991], *What is to be Done? Proposals for the Soviet Transition to the Market*. Yale University Press, New Haven.
- Szamuely, L, [1993], "Transition from State Socialism: Where to and How? *Kopint-Datorteg Discussion Papers*, nr 12.
- Trifonov, J, [1980], "Slavim tjerez sjest vekov". *Literaturnaja Gazeta*, 3 september.
- Åslund, A, [1992a], "Systemskiftet måste gå snabbare", *Dagens Nyheter*, 30 maj.
- Åslund, A, [1992b], "Det ryska systemskiftet". *Nordisk Östforum*, vol 6, nr 2.
- Åslund, A, [1993], "Systemic Change and Stabilization in Russia". *Post-Soviet Business Forum*, Royal Institute of International Affairs, London.